

ταντάει γι' αὐτὸν νά ναι πολὺ περιορισμένη, πολὺ ὑλική, πολὺ βαρειά. Ἔχει ἀνάγκη κάποιου καινούργιου στοιχείου γι' αὐτὴ τὴ διονυσιακὴ ὄρχηση ποὺ ἄρχισε μέσα του τόσο παράφορα· ἔχει ἀνάγκη μιᾶς ἀνώτερης λευτεριάς, ἀπὸ κείνη ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ προσφέρει ἡ καθυπόταξη τοῦ λόγου· γι' αὐτὸ ξαναγυρίζει στὸ πρωταρχικὸ του στοιχεῖο, στὴ μουσικὴ. Ἡ μουσικὴ τοῦ Νότου εἶναι ἡ τελευταία του ἔμπνευση, μιὰ μουσικὴ ὅπου τὸ φῶς γίνεται μελωδία καὶ τὸ πνεῦμα φτερώνεται. Καὶ τὴν ἀποζητάει, καὶ τὴν ἀποζητάει αὐτὴ τὴ διάφανη μεσημβρινὴ μουσικὴ, ὅλον τὸν καιρὸ καὶ σ' ὅλες τὶς ζῶνες, χωρὶς νὰ τὴν βρῖσκει—ἴσα-μεποῦ τὴν ἐφευρίσκει ὁ ἴδιος.

ΤΟ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟ ΣΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἄχ! ἔλα, χρυσὴ γαλήνη!

Ἡ μουσικὴ ὑπῆρχε στὸ Νίτσε ἀπ' τὴν πρώτη στιγμὴ· μονάχα πάντα ἦταν λανθάνουσα, καὶ πάντα ἦταν παραμερισμένη ἀπὸ μιὰ ἰσχυρότερη θέληση πνευματικὰ αἰτιολογούμενη. Παιδὶ ἀκόμα, ἐνθουσιάζει τοὺς φίλους του μὲ τολμηρὰ αὐτοσχεδιάσματα καὶ στὰ νεανικά του τετράδια βρῖσκονται πολλοὶ ὑπαινιγμοὶ γιὰ δικές του μουσικὲς συνθέσεις. Ὅσο ὁμως ἀποφασιστικώτερα στρέφεται ὁ σπουδαστὴς στὴ φιλολογία, κι' ὕστερα διδάσκει τὴ φιλοσοφία, τόσο καὶ καταπνίγει τὴ δύναμη αὐτὴ τῆς φύσης του, ποὺ κρυφὰ ποθεῖ νὰ ξανάβγει στὸ λεύτερο δρόμο. Ἡ μουσικὴ ἀπομένει γιὰ τὸν νεαρὸ φιλόλογο ἕνα εὐχάριστο ξεκούρασμα, μιὰ διασκέδαση, μιὰ εὐχαρίστηση ὅπως τὸ θέατρο, τὸ διάβασμα, ἡ ἱππασία, ἡ ξιφασκία, ἕνα εἶδος πνευματικῆς γυμναστικῆς γιὰ τὶς στιγμὲς τῆς σχολῆς. Συνέπεια αὐτῆς τῆς φροντισμένης διοχέτευσης, αὐτῆς τῆς συνειδητῆς προχωμάτωσης, εἶναι ὅτι στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Νίτσε δὲν διαπερνάει οὔτε μιὰ σταλαγματιὰ στὸ ἔργο του γιὰ νὰ τὸ γονιμοποιήσῃ· ὅταν γράφει τὴ **Γέννηση τῆς τραγωδίας στὸ πνεῦμα τῆς μουσικῆς**, ἡ μουσικὴ μένει γι' αὐτὸν μόνο ἕνα ἀντικείμενο, ἕνα πνευματικὸ θέμα, χωρὶς κανένα μέλος τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος νὰ μπαίνει στὴ γλῶσσα του, στὴν ποίησή του, στὴ σκέψη του. Ἀκόμα καὶ τὰ λυρικά δοκίμια τῆς νεότητος τοῦ Νίτσε εἶναι στερημένα ἀπὸ κάθε μουσικότητα

καί, τὸ ἐκπληκτικώτερο, οἱ ὀπόμενές του μουσικῆς σύνθεσης φαίνονται, κατὰ τὴν κρίση τοῦ Μπύλωβ, πού, ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι ἀναρμόδιος, σὰν ἀπλή θεματογραφία, ἄμορφη πνευματικὴ διάθεση καὶ μουσικὴ τυπικὰ ἀντιμουσικῆ. Ἡ μουσικὴ γι' αὐτὸν εἶναι γιὰ καιρὸ μιὰ ξέχωρη κλίση, στὴν ὁποία ὁ νεαρὸς σοφὸς ἀφήνεται μ' ὅλη τὴν εὐχαρίστηση τοῦ ἀνεύθυνου, μὲ τὴν ἀγνή χαρὰ τοῦ ἐρασιέχνη, πάντοτε ὅμως πέρα κι' ἔξω ἀπὸ κάθε «ἀποστολή».

Ἡ αἰφνίδια εἰσβολὴ τῆς μουσικῆς στὸν ἐσώτερο κόσμον τοῦ Νίτσε, γίνεται μονάχα ὅταν ὁ φιλολογικὸς φλοιός, ἡ σοφὴ ἀντικειμενικότητα πού περιβάλλει τὴ ζωὴ ἀποσυντίθεται, κι' ὅταν ὅλος ὁ κόσμος κλονίζεται καὶ ξεσκίζεται ἀπ' τοὺς ἠφαιστειώδεις τρανταγμούς. Τότε τὰ φράγματα σπάζουνε καὶ τὰ κύματα ὁρμῶν αἰφνίδια. Πάντοτε ἡ μουσικὴ ξεσπάει ἐντονώτερα στοὺς ἀνθρώπους τοὺς κυριεμένους ἀπὸ κάποια ἀναστάτωση, στοὺς ἐξουθενουμένους, στοὺς τυραννισμένους ἀπὸ βίαιες ἐντάσεις καὶ στοὺς καθημαγμένους ἴσαμε τὰ τρίσβαθα τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἀπ' ὁποιοδήποτε, ἀδιάφορο, πάθος. Ὁ Τολστόη τὸ κατάλαβε μὲ ἀκρίβεια—κι' ὁ Γκαϊτε τῶνοιωσε τραγικά. Γιατὶ ἀκόμα κι' ὁ Γκαϊτε, πού ἀπέναντι στὴ μουσικὴ πῆρε μιὰ τόσο συνετὴ, συγκρατημένη κι' ἐπιφυλακτικὴ στάση (ὅπως τῶκανε γιὰ κάθε τι τὸ δαιμονιακό, γιατί σὲ κάθε μεταμόρφωση ἀναγνώριζε τὸν πειρασμό), ὑποκύπτει, κι' αὐτός, στὴ μουσικὴ στὶς στιγμὲς τῆς χαλάρωσης (ἢ, ὅπως τὸ λέει, στὶς στιγμὲς τοῦ ξανοίγματός του) ὅπου ὅλο τὸ εἶναι του ἀνατρέπεται, στὶς ὥρες τῆς ἀδυναμίας του, τοῦ εὐπρόσιτού του. Κάθε φορὰ (ἡ τελευταία ἦταν κοντὰ στὴν Οὐλρικα) πού τὸν κυριεύει ἓνα συναίσθημα καὶ δὲν ἐξουσιάζει τὸν ἑαυτό του, ἡ μουσικὴ ξεπερνάει καὶ τὸ ἰσχυρώτερο φράγμα, τοῦ ἀποσπάει γιὰ λύτρα, δάκρυα καὶ γιὰ καταναγκαστικὴ εὐχαριστία μιὰ ποιητικὴ μουσικὴ, τὴ μεγαλοπρεπέστερη ἀπ' ὅλες. Ἡ μουσικὴ (ποιός δὲν τὸ δοκίμασε;) ἔχει ἀνάγκη πάντοτε μιᾶς κατάστασης προδιάθεσης, μιᾶς μακάριας γυναικείας χάννωσης, γιὰ τὴ γονιμοποίηση ἑνὸς αἰσθήματος: ἔτσι βρῆκε καὶ τὸ Νίτσε, κι' αὐτὸν ἐπίσης, τὴ στιγμὴ πού ὁ Νότος τοῦ ἀνοιξε κι' ἄλλους ὀρίζοντες καὶ πού ποθοῦσε νὰ ζήσει φλογερὰ καὶ παράφορα. Μὲ μιὰ ἀξιοσημείωτη συγκυρία, εἰσχωρεῖ μέσα του, ἀκριβῶς στὸ δευτερόλεπτο πού ἡ ζωὴ του ἀπὸ μιὰ αἰφνίδια κάθαρση ἀφήνει τὴν ἡρεμία, τὴν ἐπικὴ συνοχή, γιὰ νὰ στραφεῖ στὸ τραγικό: σκεφτότανε νὰ ἐκφράσει τὴ **Γέννηση τῆς τραγωδίας**

στο πνεῦμα τῆς μουσικῆς καὶ δοκιμάζει τὸ ἀντίθετο: τὴ γέννηση τῆς μουσικῆς στὸ πνεῦμα τῆς τραγωδίας. Ἡ ὑπερεκχειλίζουσα ἰσχὺς τῶν καινούργιων αἰσθημάτων δὲ μπορεῖ πὰ νὰ ἐκφραστεῖ στὸν ἑμμετρο λόγο· ποθεῖ κάποιο δυνατώτερο στοιχεῖο, μιὰ ἀνώτερη μαγεία: «Θὰ χρειαστεῖ νὰ τραγουδήσεις, ὦ ψυχὴ μου!»

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ δαιμονιακὴ πηγὴ τοῦ εἶναι του, ἡ πιὸ βαθύτερη, φράχτηκε τόσον καιρὸ ἀπ' τὴ φιλολογία, τὴν πολυμάθεια καὶ τὴν ἀδιαφορία, γι' αὐτὸ τώρα ἀναβρῦζει τόσο δυνατὰ καὶ σπρώχνει μὲ τόση πίεση τὸ διαυγὲς τῆς ἀχτινοβόλημα ἴσαμε τὶς πιὸ ἀπόκρυφες νευρικὲς ἴνες, ἴσαμε τὴν παραμικρότερη ἀπόχρωση τοῦ ὕφους του. Ὅπως ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐνστάλαξη καινούργιας ζωτικότητας, ἡ γλῶσσα πού μέχρι τὰ τότε ἀπόβλεπε στὸ νὰ ἐκφράσει τὰ πράγματα, ἀρχίζει ἀμέσως ν' ἀναδίνει μουσικοὺς σκοπούς: τὸ *andante maestoso* τοῦ λόγου, τὸ βαρὺ στῦλ τῶν παληῶν του συγγραμμάτων, τώρα ἔχει ἀποχτήσῃ ὄλους τοὺς ἐλιγμούς, τὰ λυγίσματα, τὸν «κυματιστό» χαρακτήρα, καὶ τὴν πολύπλοκη κίνηση τῆς μουσικῆς. Ὅλες οἱ ἀριστοτεχνικὲς λεπτότητες τοῦ βερτουόζου προσθέτουν κι' αὐτὲς τὴν ἀχτινοβολία τους: τὰ μικρὰ αἰχμηρὰ *staccati* τῶν ἀφορισμῶν, τὸ λυρικό *sordino* τῶν ἀσμάτων, τὰ *pizzicati* τοῦ σαρκασμοῦ, οἱ τολμηρὲς ἐπεξεργασίες τοῦ ὕφους κι' ἡ ἀρμονία τῆς πρόζας, τῶν ἀποφθεγμάτων καὶ τῆς ποίησης. Ἀκόμα καὶ τὰ σημεῖα τῆς στίξης, κάθε τι πού ἡ γλῶσσα ὑπονοεῖ, οἱ παῦλες, οἱ ὑπογραμμίσεις, ἔχουν ὅλη τὴ σημασία τῶν μουσικῶν σημείων: ποτὲ στὴ γερμανικὴ γλῶσσα δὲν εἴχαμε τόσο πολὺ τὸ αἶσθημα τῆς ἐνορχηστρωμένης πρόζας, μιᾶς πρόζας καμωμένης ἄλλοτε γιὰ μικρὴ κι' ἄλλοτε γιὰ μεγάλη ὀρχήστρα. Τὸ νὰ γευτοῦμε ἴσαμε τὶς λεπτομέρειες τὴν πολυφωνία του, πού κανεῖς πρὶν ἀπὸ τὸν Νίτσε δὲν εἶχε φτάσει, εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς καλλιτέχνες τῆς γλώσσας, μιὰ ἡδονή, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς μουσικοὺς ἡ ἐκτέλεση μιᾶς μαστορικῆς παρτιτούρας: πόση κρυμμένη καὶ μεταμφιεσμένη ἀρμονία ὑπάρχει πίσω ἀπ' τὶς χτυπητότερες παραφωνίες! Τί πεντακάθαρο μορφοποιημένο πνεῦμα μαντεύουμε πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν περίσσεια ἔμπνευση πού μᾶς φαίνεται στὴν ἀρχὴ τόσο ἄμορφη! Γιατὶ ὄχι μονάχα τὰ νευρικὰ ἄκρα τῆς γλώσσας δονοῦνται ἀπὸ μουσικότητα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ ἔργα μοιάζουνε μὲ συμφωνίες· ἔχουν συντεθεῖ ὄχι μὲ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ καθαρὰ διανοητικὴ καὶ ψυχρὰ ἀντικειμενικὴ, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ ἔμ-

πνευση ἄμεσα μουσική. Ὁ ἴδιος ἔχει πεί γιὰ τὸ **Ζαρατούστρα**, πὼς γράφτηκε «σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πρώτης φράσης τῆς Ἑννατης Συμφωνίας»· καὶ τί νὰ σκεφτοῦμε γιὰ τὸ ἀληθινὰ θεῖο καὶ μοναδικὸ ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη πρελούντιο τοῦ *Ecce Homo*; Αὐτὲς οἱ μνημειώδεις φράσεις δὲ μοιάζουνε μὲ πρελούντιο ὄργανου γιὰ τὸ γιγαντιαῖο καθεδρικό ναὸ τοῦ μέλλοντος; Ποίηση ὅπως τὸ **Νυχτερινὸ τραγούδι**, τὸ **Τραγούδι τοῦ γονδολιέρη**, μήπως δὲν εἶναι τὸ πρωταρχικὸ ἄσμα τῆς ἀνθρώπινης φωνῆς ἀνάμεσα στὴν ἀπέραντὴ της μοναξιά; Καὶ τί νὰ ποῦμε ὅταν ἡ μέθη ἔγινε τόσο ὀρχηστικὴ μουσική, τόσο ἠρωϊκὴ, καὶ τόσο ἑλληνικὴ ὅσο στὸν Παιάνα τῆς τελευταίας του εὐφροσύνης, στὸ διθύραμβο τοῦ Διόνυσου; Στὸ προκείμενο καταυγαζόμενὴ πάνωθὲ της ἀπ' ὄλο τὸ φῶς τοῦ Νότου καὶ πλημμυρίζοντας κάτωθὲ της ἀπ' τὴ σπινθηροβόλα μουσική, ἡ γλῶσσα, ἀληθινά, γίνεται ἀσταμάτητο κῦμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο θαλάσσιο στοιχεῖο στριφογυρίζει στὸ ἑξῆς τὸ πνεῦμα τοῦ Νίτσε ὥσπου φθάνει στὴ δίνη τοῦ καταποντισμοῦ. Λοιπόν, ὁ Νίτσε μὲ τὴ δαιμονιακὴ του γνώση, μὲ τὸν αἰφνίδιο κι' ὀρμητικὸ τρόπο, ποὺ τὸν κατακλύζει ἡ μουσική, ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τὸν κίνδυνο· νοιώθει πὼς τὸ κῦμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸν παρασύρει κι' ἔξω ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του. Ἐνῶ, ὅμως, ὁ Γκαϊτε ἀποφεύγει τοὺς κινδύνους («ἡ φρόνιμη στάση τοῦ Γκαϊτε ἀπέναντι στὴ μουσική», σημειώνει κάποτε ὁ Νίτσε), ὁ Νίτσε δὲν παύει νὰ τοὺς προκαλεῖ· οἱ μεταλλαγές τῶν ἀξιών κι' οἱ μεταστροφές εἶναι τὸ σύστημα τῆς ἀμύνης του. Κι' ἔτσι (ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀρρώστεια του) ἀπ' τὸ δηλητήριο βγάζει τὸ φάρμακο. Καὶ τώρα ἡ μουσική θὰ πρέπει νὰ γίνῃ κάτι διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι ἦταν σιὰ φιλολογικὰ του χρόνια· τότε ζητοῦσε ἀπ' αὐτὴν νὰ τοῦ δώσει ψηλές ἐντάσεις γιὰ τὰ νεῦρα του καὶ νὰ τοῦ θερμαίνει τὸ αἶσθημα (Βάγνερ!) μὲ τὴν παραφορὰ καὶ τὴν περίσσειά της νὰ γίνῃ τὸ ἀντίβαρο τῆς ἡρεμῆς σοφῆς ζωῆς του καὶ τὸ διεγερτικὸ ποὺ θὰ τὸν ἀποσποῦσε ἀπ' τὸ θετικὸ πνεῦμα. Τώρα ὅμως ποὺ ἡ ἴδια του ἡ σκέψη εἶναι ὑπερβολὴ κι' ἐκστατικὴ ἀνάλωση αἰσθήματος, νοιώθει τὴν ἀνάγκη τῆς μουσικῆς σὰν μιὰ ξεκούραση, σὰν ἓνα εἶδος ἠθικοῦ βρωμίου, σὰν κάποιο ἐσωτερικὸ κατευναστικόν. Δὲν πρέπει νὰ τὸν μεθᾶ (γιατὶ τώρα κάθε τι τὸ διανοητικὸ γίνεται γι' αὐτὸν μελωδικὸ μεθύσι), ἀλλά, σύμφωνα μὲ τὴν μεγαλόπρεπη φράση τοῦ Χαίλντερλιν, ἡ μουσική πρέπει νὰ τοῦ δώσει «τὴν ἀγια σωφροσύνη». Ἡ μουσική σὰν καταπράυνση κι' ὄχι σὰν

μέσο διεγερτικό. Ποθεῖ μιὰ μουσική, ὅπου θὰ μπορεῖ νὰ καταφεύγει σὰν θὰ ξαναγυρίζει, τσακισμένος ἀπ' τὴν κούραση καὶ θανάσιμα πληγωμένος, ἀπ' τὸ κυνήγι τῶν σκέψεών του· θέλει σ' αὐτὴν νὰ βρεῖ τὸ ἄσυλο, τὸ κρουσταλλένιο κῦμα ποὺ δροσίζει κι' ἐξαγνίζει· *musica divina*, τὴν «ἐκ τῶν ἄνω» μουσική, τὴ μουσική ποὺ καταβαίνει ἀπ' τοὺς φωτεινοὺς οὐρανοὺς κι' ὄχι κείνην ποὺ βγαίνει ἀπὸ μιὰ φλογισμένη ψυχὴ, πιεσμένη καὶ κορεσμένη ἀπὸ μιὰ βαρεῖα ἀτμόσφαιρα. Μιὰ μουσική ποὺ θὰ τὸν βοηθᾷ νὰ ξεχνιέται, κι' ὄχι μιὰ μουσική ποὺ θὰ τὸν συνεφέρει, ὀδηγώντας τον σ' ὅλες τὶς κρίσεις καὶ τὶς καταστροφές τοῦ αἰσθήματος· μιὰ μουσική «ποὺ λέει ναι καὶ δρᾷ σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ναι»· μιὰ μουσική τοῦ Νότου, καθάρια σὰν τὸ νερὸ στὶς ἁρμονίες της, ἀπόλυτα ἀπλὴ κι' ἄγνή, μιὰ μουσική «ποὺ μπορούμε νὰ τὴν ποῦμε καὶ σφουριχτά». Ὅχι τὴ μουσική τοῦ χάους (ποῦναι ἀκόμα ἄμορφο καὶ σκοτεινὸ), ἀλλὰ τῆς ἑβδομῆς ἡμέρας τῆς δημιουργίας ποὺ τὸ κάθε τι ἀναπαύεται καὶ ποὺ μονάχα οἱ σφαῖρες δοξολογοῦνε τὸν Κύριο μακάρια· μιὰ μουσική ξεκούρασης: «Γώρα ποὺ ἀναπαύομαι, μουσική, μουσική!»

Ἡ ἀλαφράδα, εἶναι ὁ τελευταῖος ἔρωτας τοῦ Νίτσε, τὸ ὑπέρογο μέτρο του ὄλων τῶν ἀξιῶν. Κάθε τι ποὺ μᾶς κάνει ἀνάλαφρους καὶ μᾶς χαρίζει ὑγεία εἶναι καλό: στὴν τροφή, στὸ πνεῦμα, στὸν ἀέρα, στὸν ἥλιο, στὸ τοπίο, στὴ μουσική, κάθε τι ποὺ μᾶς μετεωρίζει, κάθε τι ποὺ μᾶς βοηθᾷ νὰ ξεχάσουμε τὸ ἄχθος καὶ τὰ σκοτάδια τῆς ζωῆς, τὴν ἀσχήμια τῆς ἀλήθειας, αὐτὸ μονάχα εἶναι πηγὴ θείας χάριτος. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται αὕτῃ ἡ καθυστερημένη ἀγάπη τῆς τέχνης, ποὺ «κάνει δυνατὴ τὴ ζωὴ», σὰν «μεγάλον διεγερτικὸ τῆς ζωῆς». Ἡ μουσική, ἡ διαυγής, λυτρωτικὴ, ἀνάλαφρη μουσική, γίνεται στὸ ἕξις ἢ πρὸ ἀκριβὴ παρηγοριὰ αὐτοῦ τοῦ θανάσιμα ταραγμένου πνεύματος. Μέσα στοὺς σπασμοὺς τῶν αἱματόβρεχτων τοκετῶν του, δὲ μπορεῖ νὰ τὴν στερηθεῖ σὰν μέσο ἀνακούφισης. «Ἡ ζωὴ χωρὶς μουσική ἀπλῶς εἶναι μόχθος καὶ πλάνη.» Οὔτε κείνος ἀκόμα ποὺ τὸν κυρίεψε ὁ πυρετὸς δὲν τεντώνει τόσο ἄγρια τὰ σκασμένα καὶ φλογισμένα χεῖλη του στὸ δροσερὸ νερὸ, ὅπως, ὁ Νίτσε, στὶς τελευταῖες του κρίσεις ἀποζητάει τὸ ἀσημόθωρο ποτὸ τῆς μουσικῆς: «Νᾶζησε ἄνθρωπος ποὺ νὰ διψοῦσε τόσο πολὺ γιὰ μουσική;» Εἶναι ἡ τελευταία του σῶτηρία, γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπ' τὸν ἑαυτό του: ἀπ' αὐτοῦ προέρχεται ἐπίσης κι' αὐτὸ τὸ ἀποκαλυπτικὸ μῖσος γιὰ τὸ Βάγνερ,

πού ανατάραζε τὴν κρουσταλλένια ἀγνότητα τῆς μουσικῆς μὲ ναρκωτικὰ καὶ διεγερτικὰ σ' αὐτὸ ὀφείλονται οἱ πόνοι πού νοιώθει ὁ Νίτσε «ἀπ' τὸ μέλλον τῆς μουσικῆς, ὅπως ἀπὸ μιᾶ ἀνοιχτῆ πληγῆ». Αὐτὸς ὁ ἐρημίτης ἀπόδιωξε ὅλους τοὺς θεοὺς, μόνο αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὑπάρχει κι' αὐτὸ μόνο θέλει νὰ διατηρήσει, τὸ νέκταρ τοῦ καὶ τὴν ἀμβροσία του, πού ἀνανεώνει τὴν ψυχὴ, ξαναγιώνοντάς την αἰώνια. «Τέχνη καὶ μόνο τέχνη: ἔχουμε τὴν τέχνη, γιὰ νὰ μὴν πεθάνουμε ἀπ' τὴν ἀλήθεια.» Μὲ τὴν ὑστάτη ἐνεργητικότητα ἐκείνου πού πνίγεται, πιάνεται ἀπ' τὴν τέχνη, ἀπ' τὴ μόνη δύναμη τῆς ζωῆς τὴν ἀνεξάρτητη ἀπ' τὴ βαρύτητα, ὥσπου ἡ τέχνη τὸν κυριεύει καὶ τὸν μεταφέρει στὸ τρισμακάριστο στοιχεῖο τῆς.

Κι' ἡ μουσικὴ πού τόσο συγκινητικὰ τὴν ἰκέτεψε, γονατίζει κοντὰ του μὲ καλωσύνη κι' ἀγκαλιάζει τὸ σῶμα τοῦ Νίτσε τὴ στιγμὴ πού σωριάζεται. Ὅλοι ἐγκατάλειψαν αὐτὸν τὸν κυριεμένο ἀπ' τὸν πυρετό· οἱ φίλοι του ἔφυγαν ἀπὸ καιρό· οἱ σκέψεις του πήρανε, μακρυνὲς στράτες γιὰ τολμηρὲς ἀποδημίες: μονάχα ἡ μουσικὴ τὸν συντροφεύει ἴσαμε τὴν τελευταία του, τὴν ὑπέριστα μοναξιά του. Ὅ,τι ἀγγίζει τ' ἀγγίζει κι' αὐτὴ μαζύ του. Ὅταν μιλάει, ἀντηχάει ὅμοια κι' ἡ καθαρὴ φωνὴ τῆς μουσικῆς: κι' αὐτὴ τρέχει πάντα ν' ἀνασηκώσει κεῖνον πού ἀπ' τὴν πολὺ ὄρμη του ἔπεσε λιπόθυμος. Κι' ὅπως τέλος γκρεμίζεται μέσα στὴν ἄβυσσο, αὐτὴ ξαγρυπνάει ἀκόμα πάνω ἀπ' τὴ σβυσμένη ψυχὴ του. Ὁ Ὀβερμπεκ σὰν μπαίνει στὸ δωμάτιο κείνου πού τὸν κυκλώνει ἡ πνευματικὴ τύφλωση, τὸν βρίσκει μπροστὰ στὸ πιάνο, ν' ἀναζητάει νὰ βρεῖ ἀκόμα μὲ τὰ τρεμάμενα χέρια του τὶς ἀνώτερες ἁρμονίες· κι' ἐνῶ μεταφέρουν αὐτὸν τὸν φτωχὸ τρελλὸ στὸ σπῆτι του, τραγουδάει σ' ὄλο τὸ ταξεῖδι του, συγκινητικὰ, τὸ **Τραγούδι τοῦ Γονδολιέρη**. Ἰσαμε τὰ σκοτάδια τοῦ πνεύματος ἡ μουσικὴ τὸν συντροφεύει, διαπερνώντας μὲ τὴν δαιμονικὴ παρουσία τῆς καὶ τὴ ζωὴ του καὶ τὸ θάνατό του.

Η ΥΠΕΡΤΑΤΗ ΜΟΝΑΞΙΑ

Κάθε μεγάλος ἄντρας σπρώχνεται, πιέζεται, μαρτυρεῖ ἴσαμε πού διπλώνεται μέσα στὴ μοναξιά του.

«ὦ μοναξιά, μοναξιά, πατρίδα μου» τέτοιο εἶναι τὸ μελαγχολικὸ τραγούδι πού βγαίνει ἀπ' αὐτὸν τὸν παγετώδη κό-

Φρειδερίκος Νίτσε

σμο τῆς σιωπῆς. Ὁ Ζαρατούστρας συνθέτει τὸ ἑσπερινό του ἄσμα, τὸ τραγούδι του ποὺ προηγεῖται ἀπ' τὴν τελευταία νύχτα, τὸ τραγούδι του τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς. Μήπως ἡ μοναξιά δὲν ἦταν παντοτεινὰ τὸ μοναδικὸ ἐνδιαίτημα τοῦ ταξειδιώτη, ἡ παγωμένη του παραστιά, κι' ἡ πέτρινή του στέγη; Βρέθηκε σ' ἀπειράριθμες πολιτεῖες, ταξίδεψε πνευματικὰ ἀπειρες φορές· συχνὰ δοκίμασε νὰ τῆς ξεφύγει, πηγαίνοντας σὲ μιὰν ἄλλη χώρα· ἀδιάκοπα ὅμως ξαναγυρίζει σ' αὐτήν, πληγωμένος, ἐξαντλημένος, γελασμένος στὶς ἐλπίδες του, στὴν «πατρίδα του, τὴ μοναξιά»·

Καὶ μιὰ ποὺ πάντα αὐτὴ ταξίδεψε μαζύ του, μὲ τὸν ἄνθρωπο τῶν μεταμορφώσεων, μεταμορφώθηκε κι' ἡ ἴδια, κι' ὅταν αὐτὸς κυττάει τὸ πρόσωπό της, μένει κατάπληκτος. Γιατὶ τοῦμοιασε τόσο, στὸ διάστημα αὐτῆς τῆς πολύχρονης συναναστροφῆς! Ἐγινε σκληρότερη, ὠμότερη, βιαιότερη, ἀκριβῶς ὅπως κι' αὐτός· ἔμαθε νὰ βασανίζει καὶ νὰ μεγαλώνει μέσα στὸν κίνδυνο. Κι' ἂν τὴν λείει ἀκόμα τρυφερὰ παληὰ του, ἀκριβῆ καὶ ὀλοδική του μοναξιά, τ' ὄνομα αὐτὸ ἀπὸ καιρὸ τώρα πιά δὲν τῆς ταιριάζει : ἔγινε ξεχωριστὰ τέλεια, τελευταία κι' ὑπερτατη μοναξιά κι' αὐτό, δὲν σημαίνει πιά νᾶσαι μονάχος, σημαίνει νᾶσαι ὀλότελα ἐγκαταλειμένος. Γύρω ἀπ' τὸ Νίτσε τῶν τελευταίων χρόνων, δημιουργεῖται ἓνα τρομακτικὸ κενό, μιὰ φοβερὴ σιωπή : κανένας ἐρημίτης, κανένας ἀναχωρητῆς τῆς ἐρήμου, κανένας στηλίτης δὲν ἐγκαταλείφτηκε ἔτσι· γιατί ὅλοι αὐτοὶ οἱ φανατικοὶ γιὰ τὴν πίστη τους ἔχουν ἀκόμα τὸ θεό τους ποὺ ἡ σκιά του ἐνοικεῖ στὴν καλύβα τους ἢ πέφτει ἀπ' τὸ ὕψος τοῦ στύλου τους. Αὐτὸς ὅμως, «ὁ φονηᾶς τοῦ θεοῦ», δὲν ἔχει κοντά του, οὔτε θεό, οὔτε ἀνθρώπους· ὅσο πλησιάζει τὸ ἐγὼ του, τόσο ξεμακραίνει ἀπ' τὸν κόσμον· ὅσο τὸ ταξίδι του παρατείνεται, τόσο «ἡ ἔρημος πλαταίνει γύρωθὲ του». Συνήθως βλέπουμε πόσο ἀργὰ καὶ σιωπηλὰ μεγαλώνει ἡ μαγνητικὴ δύναμη ποὺ ἐξασκοῦνε πάνω στοὺς ἀνθρώπους τὰ βιβλία τῆς μοναξιάς· μὲ μιὰ σκοτεινὴ δύναμη τραβοῦν ὀλοένα καὶ περισσότερους ἀνθρώπους στὴν τροχιά τῆς ἀθέατης ἀκόμα παρουσίας τους : τὸ ἔργο ὅμως τοῦ Νίτσε ἐπιδραῖ ἀπωθητικὰ· ἀπομακρύνει ἀπὸ κοντά του πάντα καὶ περισσότερο ὅλους τοὺς φίλους του καὶ τὸν ἀπομονώνει πάντα καὶ βιαιότερα ἀπ' τὸ παρόν. Κάθε καινούργιο βιβλίο τοῦ στοιχίζει κι' ἓναν φίλο, κάθε ἔργο κι' ἓναν δεσμό. Σιγά—σιγά καὶ τὸ ὕστατο κι' ἀσθενικὸ μόριον ἐνδιαφέροντος ποὺ ἀποδινότανε στὶς πράξεις του παγώνει : στὴν ἀρχὴ ἔχασε τοὺς φιλόλογους, ὕστερα τὸν

Βάγνερ μὲ τὸν πνευματικό του κύκλο καὶ τέλος τοὺς συντρόφους τῶν νεανικῶν του χρόνων. Δὲ βρίσκει πιά οὔτε ἐκδότη στὴ Γερμανία· ἡ παραγωγή τῶν εἴκοσι του χρόνων, σωριασμένη ἀνάκατα σ' ἓνα κατῶγι, ζυγίζει ἐξηντατέσσερες στατῆρες· ὑποχρεώνεται ν' ἀνατρέξει στὰ λεφτά του, κεῖνα πού τόσο δύσκολα οἰκονόμησε ἢ κεῖνα πού τοῦδωσαν γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἐκδοση τῶν βιβλίων του· Κι' ὅμως ὄχι μόνο κανένας δὲν τ' ἀγοράζει, μα' κι' ὅταν ἀκόμα, ὁ Νίτσε τὰ δωρίζει, δὲν ἔχει πιά ἀναγνώστες. Ἀπὸ τὸ τέταρτο μέρος τοῦ **Ζαρατούστρα**, πού τυπώθηκε μὲ δικὰ του ἔξοδα, βγάζει μονάχα σαράντα ἀντίτυπα, κι' ἀνάμεσα στὰ ἑβδομήντα ἑκατομμύρια τῶν κατοίκων τῆς Γερμανίας, μονάχα ἑπτὰ βρίσκει γιὰ νὰ τοὺς τὸ στείλει. Τόσο ὁ Νίτσε, στὸ ἀπόγειο τοῦ ἔργου του, ἔγινε ξένος, ἀπροσπέλαστα ξένος γιὰ τὴν ἐποχὴ του! Κανένας δὲν τοῦ παραχωρεῖ οὔτε ἓνα ψίχουλο πίστης, δὲν τοῦ ἐκφράζει οὔτε τὴν παραμικρότερη εὐχαρίστηση γιὰ ὅ,τι ἔκαμε : ἀντίθετα γιὰ νὰ μὴ χάσει τὸν τελευταῖο φίλο του τῶν νεανικῶν χρόνων, τὸν Ὁβερμπεκ, ζητάει συγγνώμη γιὰτὶ γράφει βιβλία καὶ παρακαλεῖ νὰ τοῦ τὰ συγχωρήσει. «Παληέ μου φίλε (νοιώθουμε τὸν ἀγωνιώδη του τόνο, βλέπουμε τὸ συσπασμένο του πρόσωπο, τὰ τεντωμένα του χέρια, τὴν χειρονομία κάποιου πού τὸν ἔσπρωξαν καὶ πού φοβᾶται ἓνα καινούργιο χτύπημα), διάβαστο ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἴσαμε τὸ τέλος, μὴν κουραστεῖς καὶ νὰ μὴ πλῆξεις. Συγκέντρωσε ὅλη τὴ δύναμη τῆς εὐμένειας σου γιὰ μένα. Ἄν τὸ βιβλίό σου εἶναι ἀφόρητο, ἴσως ἀρκετὲς λεπτομέρειες νὰ μὴ σου εἶναι». Ἔτσι στὰ 1887 τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα τοῦ αἰῶνα παρουσιάζει στοὺς σύγχρονούς του τὰ μεγαλύτερα βιβλία τῆς ἐποχῆς καὶ δὲ βρίσκει τίποτα ἠρωϊκώτερο γιὰ νὰ ὑμνήσει σὲ μιὰ φίλια παρὰ τοῦτο : τίποτα δὲ μπόρεσε νὰ τὴν καταστρέψει, ἀκόμα, οὔτε κι' ὁ **Ζαρατούστρας**! Τόσο καταθλιπτικὴ δοκιμασία κι' ἀβάσταχτη λύπη, ἔγινε γιὰ τοὺς πιὸ δικούς του, ἢ δημιουργικὴ δραστηριότητα τοῦ Νίτσε! Τόσο ἀγεφύρωτη ἔγινε ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ μεγαλοφυΐα του καὶ στὴν κατωτερότητα τοῦ καιροῦ του! Ὁ ἀέρας, ὀλοένα κι' ἀραιώνεται γύρω του κι' ἡ σιωπὴ καὶ τὸ κενὸ ὀλοένα καὶ μεγαλώνουν.

Ἡ σιωπὴ αὐτὴ μεταμορφώνει σὲ κόλαση τὴν ὕστατη, τὴν ὑπέρτατη μοναξιά τοῦ Νίτσε, σπάει τὸ κεφάλι του ἀπάνω στὸν μεταλλικό της τοῖχο : «Ἦστερα ἀπὸ μιὰ ἐκκλήση, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ζαρατούστρα μου, πού βγῆκε ἀπ' τὰ τρισβάθα τῆς ψυχῆς μου, νὰ μὴ ἀκούσω οὔτε μιὰ λέξη γι' ἀπάντηση, τίποτα, τί-

ποτα, μόνο αποκλειστικὰ τῆ βουβῆ μοναξιά, πού τώρα εἶναι χίλιες φορές θλιβερώτερη· νά κάτι πού, ξεπερνάει ὅλα τὰ βήσασανα καὶ πού μπορεῖ νά καταστρέψει καὶ τὸν δυνατώτερο ἄνθρωπο», ἀναστενάζει μιὰ μέρα, προσθέτοντας ἀμέσως : «Καὶ δὲν εἶμαι ὁ δυνατώτερος. Κάποτε μοῦ φαίνεται πὼς εἶμαι θανάσιμα πληγωμένος». Κι' ὅμως δὲν γυρεύει χειροκροτήματα, ἐπιδοκιμασίες, δόξα· ἀντίθετα, τίποτα δὲν θάταν πὶο εὐχάριστο στὴν πολεμώχαρη ἰδιοσυγκρασία του, ἀπ' τὴν ὀργή, τὴν ἀγακάκτηση, τὴν περιφρόνηση, κι' ἀκόμα καὶ τὸν σαρκασμὸ («στὴν κατάσταση κείνου πούναι τόσο τεντωμένος, σὰν τόξο ἔτοιμο νά σπάσει, κάθε παράφορο αἰσθημα εἶναι εὐεργετικό, φτάνει νάναί βίαιο»)· ποθοῦσε ἀδιάφορα μιὰ ἀπάντηση καυτερὴ ἢ ψυχρὴ, ἀκόμα καὶ χλιαρὴ, ἀπλούστατα κάτι, ἀδιάφορο τί, πού θάταν μιὰ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς του, τῆς πνευματικῆς του ζωῆς. Ἀκόμα κι' αὐτοὶ οἱ φίλοι καταταραγμένοι προσπαθοῦνε νά μὴ δώσουνε τὴν προσδοκώμενη ἀπάντηση καὶ, στὰ γράμματά τους, ἀποφεύγουν κάθε γνώμη, σὰν κάτι τὸ σκληρό. Κι' αὐτὴ εἶναι ἡ πληγὴ πού ὀλοένα καὶ τὸν κατατρώνει, πού προσβάλλει τὴν περηφάνειά του, πού ἐρεθίζει τὴ φιλαυτία του, πού λυώνει τὴν ψυχὴ του, «ἡ πληγὴ, τοῦ νά μὴν ἔχει καμμιά ἀπάντηση». Μόνον αὐτὴ φαρμάκωσε τὴ μοναξιά του κι' ἔσπειρε στὴν ψυχὴ του πυρετό.

Καὶ νά, ὁ πυρετὸς αὐτὸς πού τόσο καιρὸ κρυφόκαιγε, τώρα φανερώνεται. Ἐξετάζοντας ἀπὸ πὶο κοντὰ τὰ συγγράμματα καὶ τὶς ἐπιστολὰς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Νίτσε, μαντεύουμε τοὺς γρήγορους παλμοὺς τοῦ αἵματός του λὲς καὶ προέρχονται ἀπὸ κάποια φοβερὴ πίεση ἀραιωμένου ἀέρα· ἡ καρδιὰ τῶν ὀρειβατῶν καὶ τῶν ἀεροπόρων ἔχει νοιώσει αὐτὰ τὰ σφοδρὰ σφυροκοπήματα πού τὰ γεννοῦνε τὰ σκληρὰ δοκιμασμένα πλεμόνια τους· τὰ τελευταῖα γράμματα τοῦ Κλάϊστ προδίνουνε τὴν ἔνταση κι' αὐτοὺς τοὺς βίαιους παλμούς, αὐτοὺς τοὺς ἐπικίνδυνους κραδασμοὺς κι' αὐτοὺς τοὺς βόμβους μιᾶς μηχανῆς ἔτοιμης νά ἐκραγεῖ. Ἐνας παροξυσμὸς νευρικῆς ἀνησυχίας παράγεται στὴν ἤρεμη καὶ γαλήνια στάση τοῦ Νίτσε: «ἡ πολυχρόνια σιωπὴ μοῦ ἐξαγρίωσε τὴν περηφάνεια». Ποθεῖ, ἀπαιτεῖ τώρα ὅπωςδήποτε μιὰ ἀπάντηση. Μὲ γράμματα καὶ τηλεγραφήματα δὲν ἀφήνει ἡσυχο τὸν τυπογράφο, ζητώντας τὴν, ὅσο τὸ δυνατό, ἐπιτάχυνση τῆς ἐκτύπωσης, σὰν νά ἐπρόκειτο νάχει ὀποιαδήποτε σημασία κι' ἡ παραμικρὴ καθυστέρηση. Δὲν περιμένει σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό του, νά τελειώσει, **Ἡ θέληση τῆς δύναμης**, τὸ βασικὸ του ἔργο, ἀλλὰ

τοῦ ἀποσπᾶ ἀνήσυχα κομμάτια καὶ τὰ ρίχνει σὰν φλεγόμενους δαυλούς, ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ του. Ὁ «ἀλκυόνειος τόνος» χάθηκε· στὰ τελευταῖα του ἔργα ἀπαντᾶμε κάτι πὺ μοιάζει μὲ βουβούς στεναγμούς, μιᾶς συγκρατημένης ὀδύνης, κραυγὲς ὀργῆς ἀπροσμέτρητα εἰρωνικῆς πὺ· τίς ἀποσπάει ἀπ' τὸ εἶναι τοῦ τὸ μαστίγιό τῆς ἀνησυχίας, κάτι σὰν μουγκρητὰ μαντρόσκυλλου μ' ἀφρισμένο στόμα καὶ δόντια πὺ τρίζουν. Αὐτός, πούταν ἀδιάφορος, θέλει σώνει καὶ καλά, μὲ τὴν «ὑπερερεθισμένη» του περηφάνεια, νὰ προκαλέσει τὴν ἐποχὴ του. Θέλει νὰ βρεῖ κάποια ἀντίσταση καὶ γι' αὐτὸ κραυγάζει λυσσασμένα. Καί, γιὰ νὰ τὴν προκαλέσει ἀκόμα περισσότερο, διηγεῖται τὴ ζωὴ του στὸ *Ecce Homo*, μ' ἓναν κυνισμό πὺ ἡ παγκόσμια ἱστορία θὰ τὸν καταχωρήσει γιὰ μοναδικό. Ποτὲ βιβλία δὲν ἦσαν ὁ καρπὸς παρόμοιου πόθου, τέτοιας νοσηρῆς δίψας, τέτοιας πυρετώδους ἀναμονῆς ἀπάντησης, ὅπως οἱ τελευταῖοι μνημειώδεις λίβελλοι τοῦ Νίτσε· ὅπως ὁ Ξέρξης διέταξε νὰ μαστιγώσουνε τὴν ἀναίσθητη κι' ἀνυπόταγη θάλασσα θέλει κι' αὐτός, μὲ μιὰ τόσο τρελλὴ ἀλαζονεία, μὲ τοὺς σκορπίωνες τῶν βιβλίων του, νὰ προκαλέσει τὴ σκοταδερὴ ἀδιαφορία πὺ τὸν τριγυρίζει. Σ' αὐτὴ τὴν καταθλιπτικὴ ἐπιθυμία ἀπάντησης, βρῖσκεται μιὰ δαιμονιακὴ ἀνησυχία, ἓνας τρομερὸς φόβος, πὺς δὲ θὰ ζήσει ἀρκετὰ γιὰ νὰ δεῖ τὴν ἐπιτυχία. Καὶ νοιώθουμε πὺς ὕστερα ἀπὸ κάθε μαστίγωμα πὺ καταφέρει, σταματᾶ ἓνα λεπτὸ καὶ σκύβει, ξεφρενιασμένος, μὲ φοριχτὴ ἀγωνία, γιὰ ν' ἀκούσει τίς κραυγὲς τῶν θυμάτων του. Τίποτα ὅμως δὲν κουνιέται. Καμμιά ἀπάντηση δὲν ἀνεβαίνει σ' αὐτὴ τὴν «ζαφειρένια» μοναξιά. Ἡ σιωπὴ τοῦ σφίγγει τὸ λαιμὸ σὰ σιδερένιος χαλκός, κι' οὔτε μιὰ κραυγὴ, οὔτε ἀκόμα κι' ἡ φοβρῶτερη πὺ γνώρισε ἡ ἀνθρωπότητα, δὲ θὰ μπορέσει νὰ τὸν συντρίψει. Τὸ νοιώθει καλά, κανένας θεὸς δὲ θὰ τὸν λυτρώσει ἀπ' τὸ κάτεργο αὐτὸ τῆς ὑπέρτατης μοναξιάς.

Νὰ πὺ, στίς στερνές του ὥρες, μιὰ ἀποκαλυπτικὴ ὀργὴ κυριεύει τὸ ἀλοκαμωμένο πνεῦμα. Καὶ σὰν τὸν τυφλωμένο Πολύφημο, ρίχνει ὀλόγυρά του, οὐρλιάζοντας, βράχους, χωρὶς νὰ βλέπει ἂν πετυχαίνουνε τὸ σκοπὸ τους· κι' ὅπως κανεὶς δὲ βρῖσκεται κοντὰ του γιὰ νὰ τὸν νοιώσει καὶ γιὰ νὰ τὸν συμπονέσει, πᾶνεται ὁ ἴδιος ἀπ' τὴν τρεμάμενη καρδιά του. Σκότωσε ὅλους τοὺς θεούς· κι' ἔτσι θεοποιεῖται ὁ ἴδιος· «μήπως δὲν πρέπει νὰ γίνουμε οἱ ἴδιοι θεοὶ γιὰ νὰ φαινόμεστε ἄξιοι παρόμοιων πράξεων;» Γκρέμισε ὅλους τοὺς βωμούς· γι' αὐτὸ χτίζει τὸ δικό του τὸ βωμό: τὸ *Ecce Homo*, γιὰ νὰ δοξάζεται

καὶ νὰ γιορτάζεται, μιὰ πού κανένας δὲν τὸν γιορτάζει. Ἐπι-
σωρεύει τοὺς πιὸ κολοσσιαίους λίθους τῆς γλώσσας· κι' ἀκοῦμε
ν' ἀντηχάει τὸ σφυρί, ὅπως ποτὲ δὲν ἀντήχησε στὸν αἰῶνα
μας· μ' ἐνθουσιασμοῦ ψέλνει τὸ πένθιμό του ἄσμα τῆς πα-
ραφορᾶς καὶ τῆς ἔξαρσης, τὸν Παιάνα τῶν πράξεων καὶ τῶν
νικῶν του. Στὴν ἀρχὴ μοιάζει μὲ λυκόφως ἀνακατεμένο μὲ
μιὰ φοβερὴ βουή, ὅπως ὅταν πλησιάζει ἡ καταιγίδα· ὕστερα
τὸν ἀκοῦμε νὰ τραντάζεται ἀπ' ἓνα βίαιο, κακεντρεχὲς, τρελλὸ
γέλοιο, ἀπὸ μιὰ χαρὰ ἐνὸς desperado, πού μᾶς συντρίβει τὴν
ψυχὴ· εἶναι τὸ τραγούδι τοῦ Ecce Homo. Μὰ τὸ τραγούδι
αὐτὸ γίνεται ὀλοένα καὶ βιαιότερο, τὰ γέλοια ἀντηχοῦνε δια-
περαστικώτερα ἀνάμεσα στοὺς σιωπηλοὺς παγετῶνες καί, σὰν
ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ὁ τραγουδιστὴς ὑψώνει τὰ χέρια, ἐνῶ τὸ πόδι
σκιρτάει διθυραμβικά· ὕστερα ξαφνικὰ ἀρχίζει ὁ χορὸς, αὐτὸς
ὁ χορὸς πάνω ἀπ' τὴν ἄβυσσο—τὴν ἄβυσσο τῆς ἐκμηδένι-
σῆς του.

Ο ΧΟΡΟΣ ΠΑΝΩ ΑΠ' ΤΗΝ ΑΒΥΣΣΟ

Ἄν κυττᾶς πολλὴν ὥρα στὴν ἄβυσσο,
κι' ἡ ἄβυσσος ἐπίσης σὲ κυττάζει.

Οἱ πέντε μῆνες τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1888, ἡ τελευταία
δημιουργικὴ περίοδος τοῦ Νίτσε, εἶναι μοναδικοὶ στὰ χρονικά
τῆς παγκόσμιας λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Ἴσως ποτέ, μεγα-
λοφυΐα, σ' ἓνα τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα, δὲ σκέφτηκε
τόσο, κατὰ τρόπο παρόμοια ἐντατικὸ, συνεχὴ, ὑπερβολικὸ καὶ
ριζικὸ· ποτὲ γήϊνος ἐγκέφαλος δὲν κατακλύστηκε ἀπὸ ιδέες,
δὲ γέμισε τόσο ἀπὸ εἰκόνες καὶ δὲν πλημμύρισε ἀπὸ μου-
σική, ὅπως ὁ διαλεγμένος ἀπ' τὸ πεπρωμένο, ἐγκέφαλος τοῦ
Νίτσε. Ἡ διανοητικὴ ἱστορία ὅλων τῶν ἐποχῶν, στὴν ἀπε-
ραντωςύννη της, δὲν προσφέρει ἄλλο παράδειγμα τέτοιας πε-
ρίσσειας, τέτοιας ἐκστασης μὲ παράφορες διαχύσεις, τέτοιας
φανατικῆς μανίας δημιουργίας· Ἴσως μόνο κοντὰ του, καὶ τὸν
ἴδιο χρόνον, στὴν ἴδια περιοχὴ ἓνας ζωγράφος «δοκιμάζει» μιὰ
παρόμοια ἐπιταχυνόμενὴ παραγωγή, πού συνοριάζει πιά μὲ
τὴν τρέλλα· στὸν κῆπο του, στὴν Ἄρλ, κλεισμένος στὸ ἄσυλο
τῶν φρενοβλαβῶν, ὁ Βάν Γκόγκ, ζωγραφίζει μὲ τὴν ἴδια τα-
χύτητα, μὲ τὸ ἴδιο ἐκστατικὸ πάθος τοῦ φωτός, μὲ τὸ ἴδιο
μανιακὸ ξεχείλισμα δημιουργίας. Μόλις τελείωσε ἓναν πίνακα
μὲ τὸ φλογερὸ ὀλόλευκο φῶς, τὸ ἀλάθητο βέλος του ἐκτοξεύ-

εται πάνω σὲ καινούργιο πανί. Δὲν ὑπάρχει πιά δισταγμός, σχέδιο ἢ σκέψη. Δημιουργεῖ, λὲς καὶ κάποιος τοῦ ὑπαγορεύει, μὲ δαιμονιακὴ διαύγεια καὶ γρηγοράδα ματιᾶς, μέσα σὲ μιὰν ἀδιάκοπη συνέχεια ὀπτασιῶν. Φίλοι πού ἄφησαν τὸν Βὰν Γκόγκ στὸ καβαλέτο πρὶν μιὰ ὥρα, ἐκπλήσσονται, ὅταν ξανα-γυρίζοντας, βλέπουνε πὸς τέλειωσε πιά καὶ δεύτερο πίνακα καὶ πὼς χωρὶς νὰ σταματάει, μὲ ὑγρὸ τό πινέλο καὶ μὲ φλο-γισμένα τὰ μάτια, ἀρχίζει τὸν τρίτο· ὁ δαίμονας πού τὸν σφίγ-γει ἀπ' τὸ λαιμό, δὲν ὑποφέρει νὰ τὸν βλέπει ν' ἀναπνέει οὔτε μιὰ στιγμή, χωρὶς νὰ λογαριάζει μιὰ πού αὐτὸς εἶναι ἰλιγγιώδης καβαλλάρης, ἂν θὰ παραλύσει τὸ λαχανιασμένο καὶ φλογισμένο ἄλογο πού ἱππεύει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Νί-τσε δημιουργεῖ ἔργο πάνω στὸ ἔργο, χωρὶς νὰ ξεκουράζεται, χωρὶς νὰ παίρνει ἀναπνοή, μὲ τὴν ἴδια ἀπαράμιλλη δξυδέρ-κεια καὶ ταχύτητα. Δέκα μέρες, δεκα-πέντε μέρες, τρεῖς βδο-μάδες· αὐτὴ εἶναι ἡ διάρκεια τῶν ἔργων του: σύλληψη, κυο-φορία, τοκετός, παρουσίαση καὶ τελειωτικὴ ἐπεξεργασία, ὅλα αὐτὰ συγχέονται βροντώντας σὰν ἀστραπή. Δῶ δὲν ἔχουμε ἐπώαση, στιγμὲς ἀνάπαυσης, ἀναζήτησης, ἀναψηλάφησης, τρο-ποποίησης κι' ἐπανόρθωσης, τὸ κάθε τι πάραυτα εἶναι τέλειο, ὀριστικό, ἀναλλοίωτο, ταυτόχρονα φλογερὸ καὶ κατεψυγμένο. Ποτὲ ἐγκέφαλος δὲν ἔφερε σὲ τόσο ψηλὴ καὶ διαρκὴ ἠλεκτρι-κὴ ἔνταση τὶς ὑστάτες δονήσεις τοῦ λόγου· ποτὲ συνειρμοὶ λέξεων δὲ σχηματίστηκαν μὲ τόση μαγικὴ ταχύτητα· τὸ ὄραμα εἶναι ταυτόχρονα λόγος, ἡ ἰδέα τέλεια σαφήνεια καί, παρ' ὅλη τὴ γιγάντια αὐτὴ πληρότητα, δὲν νοιώθουμε οὔτε τὸ ἐλάχιστο ἔχνος κόπου ἢ προσπάθειας· ἡ δημιουργία ἀπὸ καιρὸ τώρα ἔπαψε νὰναι πράξη, ἐργασία, ἀπλούστατα εἶναι αὐθόρμητο δημιούργημα τῆς μοίρας, μιὰ παρέμβαση τῶν ἀνώτερων δυ-νάμεων. Κεῖνος πού μέσα του δονεῖται τὸ πνεῦμα δὲν ἔχει ἀνάγκη παρὰ νὰ σηκώσει τὰ μάτια, τὰ μάτια αὐτὰ πού βλέ-πουνε μακρὰ, καὶ πού ἡ «σκέψη τους μακραίνει ὡς πέρα», καὶ τότε ξεχωρίζει (ὅπως ὁ Χαίλντερλιν στὸ τελευταῖο του πέταγμα πρὸς τὴ θεώρηση τοῦ μυθικοῦ) ἀπέραντα διαστήματα χρόνου στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον· ἐκεῖνος ὅμως πού τὸν κατέχει τὸ δαιμόνιο τῆς σαφήνειας, τὰ βλέπει μὲ δαιμονιακὴ διαύγεια, πὼς εἶναι προσιτὰ γι' αὐτόν. Δὲν ἔχει παρὰ ν' ἀ-πλώσει τὸ χέρι, τὸ φλογερὸ καὶ γρήγορο χέρι του γιὰ νὰ τ' ἀρπάξει· καὶ μόλις τὰ πιάσει γεμίζουν κιόλας ἀπὸ εἰκόνες, πάλλονται ἀπὸ μουσικὴ, κι' εἶναι ὀλοζώντανα κι' ἐμψυχω-μένα. Κι' αὐτὸ τὸ ρεῦμα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν εἰκόνων δὲν κό-

βεται οὔτε μιὰ στιγμή σ' αὐτὲς τὶς ἀληθινὰ ναπολεόντειες ἡμέρες. Τὸ πνεῦμα ἐδῶ κατακλύζεται, ὑψίσταται μιὰ πρωτόγονη βία. «Ὁ Ζαρατούστρας ἐφώρμησε πάνω μου» πάντα εἶναι ἓνας σφοδρὸς αἰφνιδιασμὸς καὶ μιὰ κατάσταση ὅπου κανένας βρίσκεται ἀφωπλισμένος μπροστὰ σὲ κάτι δυνατώτερο ἀπ' τὸν ἑαυτό του, ὡσὰν κάπου στὸ πνεῦμα του ἕνα μουσικὸ φράγμα λογικῆς καὶ ὀργανικῆς ἀμύνης νὰ παρασύρθηκε ἀπ' τὸ ποτάμι ποὺ τώρα σὰν χεῖμαρρος κυλάει καταπάνω στὸ ὄν αὐτό, τὸ ἀδύναμο κι' ὑπέρτατα στερημένο ἀπὸ κάθε θέληση. «Ἴσως ποτὲ νὰ μὴ γεννηθῆκε παρόμοιο πράγμα ἀπὸ ἕνα τέτοιο ξεχείλισμα δύνამης», λέει ὁ Νίτσε ἐκστατικά, μιλώντας γιὰ τὰ τελευταῖα του ἔργα· ποτὲ ὅμως δὲν τολμάει νὰ ὁμολογήσει πὼς ἦταν ἡ δυνάμη του ποὺ δροῦσε μέσα του καταστρέφοντάς τον. Ἀντίθετα, νοιώθει τὸν ἑαυτό του μεθυσμένον, νοιώθει εὐλαβικά, πὼς εἶναι μονάχα «ἡ σάλπιγγα ποὺ βροντοφωνάζει τὶς κατηγορικὲς ἐπιταγὲς τοῦ ὑπερπέραν» καὶ πὼς κατέχεται ἅγια ἀπὸ ἕνα ὑπέρτερο καὶ δαιμονιακὸ στοιχεῖο.

Ποιὸς ὅμως θὰ τολμήσει νὰ περιγράψει αὐτὸ τὸ θαῦμα τῆς ἔμπνευσης, τὶς φρικιᾶσεις καὶ τὰ ρίγη αὐτῆς τῆς παραγωγικῆς καταιγίδας ποὺ πέντε μῆνες λυσομανοῦσε ἀδιάκοπα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος, στὴν παραφορὰ τῆς εὐγνωμοσύνης του, στὴ φεγγοβόλα δυνάμη τῶν πραγμάτων ποὺ μόλις ἀμέσως ἔζησε, περίγραψε τὴ γένεσή τους: Δὲ μπορούμε παρὰ ν' ἀντιγράψουμε τὴ σελίδα αὐτὴ τῆς πρόζας ὅπως τὴν ἔγραψε, σφυροκοπημένη ἀπ' τοὺς κεραυνούς. «Ἐχει κανένας στὸ τέλος τοῦ XIX αἰώνα, σαφὴ ἰδέα κείνου ποὺ οἱ ποιητὲς τῶν μεγάλων ἐποχῶν ἀποκαλοῦσαν ἔμπνευση; Ἄν ὄχι θὰ πῶ ἀμέσως τώρα τί εἶναι. —Μὲ τὸ ἐλάχιστο ὑπόλειμμα δισειδαιμονίας, μάλιστα καὶ θὰ μπορούσαμε, πράγματι, ν' ἀποκρούσουμε τὴ γνώμη, πὼς εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐνσάρκωση, ὁ διαγγελέας, ὁ μεσάζων τῶν ἀνώτερων δυνάμεων. Ἡ ἰδέα τῆς ἀποκάλυψης, μὲ τὴν ἐκδοχὴ πὼς ξαφνικά, μ' ἀφατη λεπτότητα κι' ἀσφάλεια, κάτι κάλλιστα, θεατὸ κι' ἀκουστό, κάτι ποὺ μᾶς τραντάζει καὶ μᾶς ἀναστατώνει ὡς τὰ τρισβαθὰ μας, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀπλή περιγραφή τῆς πραγματικότητος. Τ' ἀκοῦμε χωρὶς νὰ ἐπιζητοῦμε νὰ τὸ κατανοήσουμε· τὸ παίρνουμε χωρὶς νὰ ρωτοῦμε ποιὸς τὸ δίνει· μιὰ σκέψη ἀναπηδάει λαμπερὴ σὰν ἀστραπή, ἀναγκαία, κι' ἀδίσταχτα· ποτὲ δὲ στάθηκα νὰ διαλέξω. Μιὰ γοητεία, ποὺ ἡ φοβερὴ τῆς ἔνταση ἀναλύεται κάποτε σὲ χεῖμαρρο δακρύων, ποὺ μὲ τὴν ἐπίδρασή της τὸ βῆμα μας ἄλλοτε τρέχει κι' ἄλλοτε ἀργοποράει· κάτι ποὺ σὲ φέρνει ἀπόλυτα ἐκτὸς ἑαυτοῦ, μὲ

τὴ σαφέστατη συνείδηση ἀπειρίας μικρῶν φρικιάσεων καὶ σκιρτημάτων ἴσαμε τις ἄκρες τῶν δακτύλων μας· ἓνα βάθος εὐδαιμονίας στὸ ὁποῖο καὶ τὰ θλιβερότερα καὶ τὰ ὀδυνηρότερα πράγματα δὲν παράγουν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίθεσης, ἀλλὰ φαίνονται γιὰ ἀναγκαῖα κι' ἀπαραίτητα, σὰν μιὰ ἀπόχρωση ἀνάμεσα σ' αὐτὴν τὴν φωτοπλημμερία· ἓνα ἔνστικτο ρυθμικῶν σχέσεων ποὺ ἀγκαλιάζουν πλατειούς κόσμους, ὅπου ἀπλώνονται οἱ μορφές — τὸ μακρὸς, ἡ ἀνάγκη ἀπλόχωρου ρυθμοῦ εἶναι σχεδὸν τὸ μέτρο τῆς δυνάμης τῆς ἔμπνευσης, κάτι σὰν ἀντίβαρο στὴν πίεσή της καὶ στὴν ἔντασή της... Τὸ κάθε τι γίνεται στὴν οὐσία ἀθέλητα, μέσα σ' ἓνα ξεχείλισμα τοῦ αἰσθήματος τῆς λευτεριάς, τοῦ ἀπόλυτου, τῆς δυνάμης καὶ τῆς θεότητας... Τὸ χαρακτηριστικώτερο, εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα τῆς εἰκόνας, τῆς μεταφορᾶς· δὲν ἔχουμε ἰδέα τοῦ τί εἶναι ἡ εἰκόνα, ἡ μεταφορά· ὅλα μᾶς ἐμφανίζονται σὰν ἡ ἀμεσώτερη, ἡ ἀκριβέστερη κι' ἡ ἀπλούστερη ἔκφραση. Θὰ λέγαμε ἀληθινά, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε ἓνα λόγο τοῦ **Ζαρατούστρα**, πὼς τὰ ἴδια τ' ἀντικείμενα ἔρχονται μόνον τους καὶ προσφέρονται νὰ χρησιμεύουνε γιὰ μεταφορὰ («ἐδῶ ὅλα τὰ πράγματα προσέρχονται ὑπάκουα στὸ λόγο σου καὶ σὲ χαϊδεύουν, γιὰτὶ ποθοῦνε νὰ πετάξουν ἀφοῦ καβαλλήσουν στοὺς ὤμους σου. Ἐδῶ καβάλλα πάνω σὲ κάθε παραβολή, τραβᾶς γιὰ κάθε ἀλήθεια. Ἐδῶ ἀνοίγονται ἄμεσα μπροστά σας ὅλοι οἱ λόγοι τοῦ εἶναι κι' ὅλα τὰ διαμάντια τοῦ λόγου· κάθε ὄν, ἐδῶ, θέλει νὰ γίνῃ λόγος, κάθε «γίγνεσθαι» θέλει νὰ τὸ διδάξεις νὰ μιλάει»). Τέτοια εἶναι ἡ πείρα μου γιὰ τὴν ἔμπνευση. Δὲν ἀμφιβάλλω πὼς πρέπει νὰ γυρίσω αἰῶνες πίσω γιὰ νὰ βρῶ κάποιον ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μοῦ πεῖ: «Αὐτὴ εἶναι ἐπίσης κι' ἡ δική μου.»

Σ' αὐτὸν τὸν ἱλιγγιώδη τόνο τῆς μακαριότητος, σ' αὐτὸν τὸν ὕμνο ποὺ ψέλνει στὸν ἑαυτό του, τὸ ξέρω, οἱ γιατροὶ βλέπουνε σήμερα τὴν κατάστασι τῆς εὐφορίας, τὸ αἶσθημα τῆς ὑστατης ἡδονῆς κεινοῦ ποὺ σὲ λίγο θὰ πάψει νὰ ζεῖ, ὅπως καὶ τὸ στίγμα τῆς μεγαλομανίας, αὐτῆς τῆς ἔξαρσης τοῦ ἐγὼ ποὺ εἶναι τὸ τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀσθενῶν διανοιῶν. Ἄλλὰ ρωτάω, «σμιλλεύτηκε» ποτέ, γιὰ νὰ μείνῃ αἰώνια, ἡ λάμψη τῆς δημιουργικῆς παραφορᾶς, μὲ παρόμοια διαμαντένια σαφήνεια; Γιὰτὶ αὐτοῦ βρίσκεται τὸ ξεχωριστὸ κι' ἀνήκουστο θαῦμα τῶν τελευταίων ἔργων τοῦ Νίτσε: ὑπέρτατος βαθμὸς σαφήνειας συντροφεύει ὑπνοβατικὰ τὸν ὑψιστὸ βαθμὸ παραφορᾶς, στὰ ἔργα του ποὺ εἶναι εὐλίγιστα σὰ φίδια, μὲ τὴ σχεδὸν κτηνώδη βακχικὴ τους δύναμη. Συνήθως ὅλοι οἱ ἐγ-

θουσιώδεις, ὄλοι κείνοι πού ὁ Διόνυσος τοὺς μέθυσε τὴν ψυχὴν, ἔχουν τραχειὰ τὴν ἔκφραση κι' ὁ λόγος τους εἶναι σκοτεινός. "Ὅπως σὲ ὄνειρο, οἱ ἔκφράσεις του εἶναι συγχισμένες ὄλοι κείνοι πού θώρησαν τὴν ἄβυσσο ἔχουν ἀποκτήσει, τὸν ὄρφικό, τὸν πυθικό καὶ μυστηριακό τόνο τῆς γλώσσας τοῦ ὑπερέραν πού οἱ αἰσθήσεις μας μόνο περίφοβα τὴν προαισθάνονται, ἐνῶ τὸ πνεῦμα μας δὲν τὴν καταλαβαίνει ὁλότελα. Ὁ Νίτσε ὅμως στὸν ἐνθουσιασμό του διατηρεῖ ἔκτακτη σαφήνεια κι' ὁ λόγος του μένει ἀδιάφθορα σκληρὸς καὶ κοφτερὸς ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς φλόγες τῆς μέθης. Ποτὲ ἴσως μέχρι τὰ σήμερα δὲν ἔζησε θνητὸς πού νάσκυψε μὲ τόση ψυχραιμία καὶ μὲ τόση διαύγεια, μὲ τόση τόλμη καὶ τόση γαλήνη πάνω ἀπ' τὸ βάραθρο τῆς τρέλλας: ἡ ἔκφραση τοῦ Νίτσε δὲν χρωματίζεται (ὅπως τοῦ Χαίλντερλιν, τῶν μυστικιστῶν καὶ τῶν πυθικῶν) οὔτε σκιάζεται ἀπ' τὸ μυστήριο, ἀντίθετα ποτὲ δὲν ἦταν ἀληθινώτερη, ὅπως ἦταν στὰ ὑστάτα αὐτὰ δευτερόλεπτα, θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ ποῦμε πὼς τὴν φωτολούζει τὸ μυστήριο. Ἀληθινὰ τὸ φῶς πού λάμπει "κεῖ εἶναι ἐπικίνδυνο" ἔχει τὸ φασματικό καὶ νοσηρὸ φέγγος τοῦ «ἥλιου τοῦ μεσονυκτίου», πού ὑψώνεται, κατακόκκινος, πάνω ἀπ' τὰ παγόβουνα· εἶναι τὸ ἀρκτικό φῶς τῆς ψυχῆς πού, μὲ τὴ μοναδικὴ μεγαλοπρέπειά του, μᾶς κάνει νὰ ριγοῦμε. Δὲ θερμαίνει, ἀλλὰ φοβίζει. Δὲ θαμπώνει, ἀλλὰ σκοτώνει. Τὸν Νίτσε δὲν τὸν παρασέρνει ἡ ἄβυσσος μὲ τὸν σκοτεινὸ ρυθμὸ τοῦ αἰσθήματος, ὅπως τὸν Χαίλντερλιν, οὔτε ἓνα κῦμα μελαγχολίας. Καίγεται ἀπ' τὸ ἴδιο του τὸ φῶς, ἀπὸ ἓνα εἶδος ἡλίας, ἀπὸ ἓναν ὑπέριστα καυστικό καὶ λαμπερὸν ἥλιο, ἀπὸ μιὰν φλεγόμενη κι' ἀβάσταχτη ἀγαλλίαση. Ἡ ἐκμηδένιση τοῦ Νίτσε εἶναι θάνατος ἀπὸ φῶς, ἀπανθράκωση τοῦ πνεύματος ἀπ' τὴν ἴδια του τὴ φλόγα.

Ἀπὸ καιρὸ τώρα αὐτὲς οἱ πολὺ ἔντονες λάμπεις τὸν ἀγκαλιάζουν, κάνοντας τὴν καρδιά του νὰ χτυπάει δυνατὰ· ὁ ἴδιος, μὲ τὴ μαγικὴ του πρόγνωση, τρομάζει συχνὰ μ' αὐτὴ τὴν περίσσεια τοῦ «ἐκ τῶν ἄνω» φωτός, καθὼς κι' ἀπ' τ' ἄγρια φαιδρὰ ξεσπάσματα τῆς ψυχῆς του. «Οἱ ἐντάσεις τοῦ αἰσθήματος μου μὲ κάνουν νὰ ριγῶ καὶ νὰ γελάω.» Τίποτα ὅμως δὲ μπορεῖ νὰ σταματήσει αὐτὸ τὸ ἐκστατικό ρεῦμα, αὐτόν τὸ χεῖμαρρο τῶν σκέψεων πού κατεβαίνουν ἀπ' τοὺς οὐρανοὺς, σὰ γεράκια, φτεροκοπώντας γύρω του, βουερὲς καὶ βροντερές, ὀλημερίς καὶ ὀλονυχτίς, κάθε ὥρα καὶ στιγμή, ἴσαμε πού τὸ μαζεμένο αἷμα σπάζει τοὺς κροτάφους του. Τὴ νύχτα τὸ χλωρὸ τὸν ξαλαφρώνει, χαρίζοντάς του μιὰ προστατευτικὴ λεπτή

στέγη—τόν ὕπνο—πὸν ἐμποδίζει τῇ θορυβώδη εἰσβολῇ τῶν δραμάτων. Τὰ νεῦρα του ὅμως εἶναι πυρακτωμένα μεταλλικὰ σύρματα: ὅλο του τὸ εἶναι γίνεται ἤλεκτρισμὸς καὶ φῶς πὸν συγκλονίζει καὶ ἀστράφτει, φῶς πὸν ἔξακοντίζει κεραυνούς.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐκπλαγοῦμε πὸν σ' αὐτῇ τῇ δίνῃ τῶν ταχύτατων ἐμπνεύσεων, σ' αὐτὸν τὸν ἀσυγκράτητο καταρράκτη τῶν ἰλιγγιωδῶν λογισμῶν, χάνει τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν πραγματικότητα; Πρέπει νὰ παραξενευτοῦμε πῶς ὁ Νίτσε, πὸν τὸν τυραννοῦνε ὅλοι οἱ δαίμονες τοῦ πνεύματος, δὲν ξαίρει πιά ποιὸς εἶναι, καὶ αὐτός, ὁ ἀπέραντος, δὲν ἀναγνωρίζει τὰ σύνορά του; Ἀπὸ καιρὸ πιά (ἀπὸ τότε πὸν νοιώθει, πῶς ὑπακούει στὶς ὑπαγορεύσεις ἀνώτερων δυνάμεων καὶ ὄχι στὸν ἑαυτὸ του) τὸ χέρι του δειλιάζει νὰ βάλει κάτω ἀπ' τὰ γραψίματά του τ' ὄνομά του: Φρειδερίκος Νίτσε. Γιατὶ τ' ἀγγόνι τοῦ προτεστάντη πάστορα τῆς Νάουμπουργκ πρέπει νὰ νοιώθει σκοτεινὰ μέσα του, πῶς δὲν εἶναι αὐτὸς πὸν ζεῖ αὐτὰ τὰ τόσο ἀσυνήθη πράγματα, ἀλλὰ μάλλον κάποιον ἄλλο ὄν πὸν ἀκόμα δὲν ἔχει ὄνομα, μιὰ ἄγνωστη δύναμη, ἕνας καινούργιος μάρτυρας τῆς ἀνθρωπότητας. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὸν τὶς τελευταῖες του ἐντολὲς τὶς ὑπαγράφει μὲ συμβολικὰ ὀνόματα: «Τὸ Τέρας», «Ὁ Σταυρωμένος», «Ὁ Ἀντίχριστος», «Διόνυσος», ἀπ' τὸν καιρὸ πὸν νοιώθει πῶς ταυτίζεται μὲ τὶς ὑπέρτερες ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμον δυνάμεις, πὸν θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του πιά, ὄχι ἄνθρωπο, ἀλλὰ θεία ὀκτικότητα καὶ θεία ἀποστολή. «Δὲν εἶμαι ἄνθρωπος, εἶμαι δυναμίτης.» «Εἶμαι γεγονὸς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, πὸν κόβει στὰ δυὸ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος», κραυγάζει σ' ἕναν παροξυσμὸν ὑπέρτατης *ἔβρεως*, ἀνάμεσα σὲ μιὰ φριχτὴ σιωπῇ. Ὅμοια ὅπως καὶ ὁ Ναπολέον μέσα στὴν πυρπολούμενη Μόσχα, ἔχοντας μπροστά του τὸν ἀτέλειωτο χειμῶνα τῆς Ρωσίας καὶ γύρωθὲ του τ' ἄθλια λείψανα τοῦ ἰσχυρότερου στρατοῦ, δημοσιεύει ἀκόμα τὶς μεγαλοστομώτερες καὶ ἀπειλητικώτερες προκηρῦξεις (μεγαλόστομες ἴσαμε πὸν καταντοῦνε νὰ γίνονται γελοῖες) ἔτσι καὶ ὁ Νίτσε μέσ' στὸ φλεγόμενον Κρεμλίνο τοῦ ἐγκέφαλου του, συνθέτει ἀδύναμος, μὲ τὰ ὑπολείμματα τῶν σκέψεών του, τοὺς φοβερώτερους λίβελλους: διατάζει τὸν Αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας νὰρθεὶ στὴ Ρώμη γιὰ νὰ τουφεκιστεῖ· καλεῖ τὶς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις σὲ μιὰ στρατιωτικὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς Γερμανίας, πὸν θέλει νὰ τὴν κλείσουνε σὲ σιδερένιο κλοιό. Ποτὲ ἀποκαλυπτικώτερη μανία δὲν ἐδῆωσε ἀγριώτερα τὸ κενό· ποτὲ μεγαλοπρεπέστερη *ἔβρις* δὲν ἔφερε τὸ πνεῦμα πάνω ἀπὸ κάθε γήινο πρά-

γμα. Οι λόγοι ἀντηχοῦνε σὰν χτύποι σφυριοῦ πού καταφέρονται πάνω σ' ὄλο τὸ παγκόσμιο οἰκοδόμημα· ἀπαιτεῖ ν' ἀλλάξει τὸ ἡμερολόγιο καί ν' ἀρχίζει ὄχι πιά ἀπ' τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἀπ' τὸ φανέρωμα τοῦ **Ἀντίχριστοῦ** του, βάζει τὴν εἰκόνα του πάνω ἀπ' ὅλες τις μορφές ὄλων τῶν ἐποχῶν· ἀκόμα καὶ τὸ νοσηρὸ παραλήρημα τοῦ Νίτσε εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ κάθε ἄλλου, πού τυφλώθηκε τὸ πνεῦμα του· κι' ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, κυριαρχεῖ σ' αὐτὸν ἡ θανασιμώτερη ὑπερβολή.

Ποτὲ σὲ δημιουργὸ δὲν ξέσπασε ἓνα τέτοιο κῦμα ἔμπνευσης, ὅπως αὐτὸ πού ἐφώρμησε πάνω στὸν Νίτσε σὲ κεῖνο τὸ μοναδικὸ φθινόπωρο. «Ποτὲ δὲν ἔγινε παρόμοια λογοτεχνικὴ ἐργασία, ποτὲ κανένας δὲν τὴν ἐννοιωσε, οὔτε τὴν ὑπόφερε ἔτσι: μονάχα ἓνας Θεός, ἓνας Διόνυσος ὑποφέρει ἔτσι»· αὐτὰ τὰ λόγια πού προφέρει στὴν ἀρχὴ τῆς τρέλλας του εἶναι τρομακτικὰ ἀληθινὰ. Γιατὶ τὸ μικρὸ αὐτὸ δωμάτιο, στὸ τέταρτο πάτωμα, καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Σίλς—Μαρία φιλοξενοῦν, ταυτόχρονα μὲ τὸν ἀρρωστημένον ἄνθρωπο, τὸν κυριευμένο ἀπ' τὴ νευρικότητα, τὸν Φρειδερίκο Νίτσε, τοὺς τολμηρότερους λογισμούς, τὰ μεγαλοπρεπέστερα λόγια πού γνώρισε ὁ αἰώνας μας στὴ στιγμὴ τοῦ βασιλέματός του· τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα κατάφυγε κατ' ἀπ' αὐτὴν τὴν χαμηλὴ κι' ἠλιοκαμμένη στέγη κι' ἄπλωσε ὄλη τὴν πληρότητά του πάνω σ' ἓναν χωρὶς ὄνομα, δειλό, χαμένο καὶ φτωχὸ μονάχον ἄνθρωπο—τὴν ἄπλωσε ἄπειρα πιὸ πολὺ ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ ὑποφέρει ὁ ἄνθρωπος. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν στενὸ χῶρο, πνιγμένο ἀπ' τὴν ἀπεραντωσύνη, τὸ φτωχὸ γήϊνο πνεῦμα, κατατρομαγμένο, κλονίζεται κι' ἀμφιταλαντεύεται, κάτω ἀπ' τὴ δύναμη τῶν ἀστραπῶν, τῶν ἐλλάμψεων καὶ τῶν ἀποκαλύψεων πού τὸ μαστιγώνουν. Ὅπως ὁ Χαίλντερλιν στὴν πνευματικὴ του τύφλωση, νοιώθει πὼς ἓνας θεὸς βρίσκεται πάνωθὲ του, ἓνας πύρινος θεὸς πού ἀδυνατοῦμε νὰ ὑποφέρουμε τὸ βλέμμα του καὶ πού ἡ πνοή του πυροπολεῖ... Πάντα τὸ φτωχὸ ὄν πού ριγεῖ ἀνασηκώνεται γιὰ νὰ δεῖ τὴ μορφή του καὶ οἱ σκέψεις τοῦ ξεφεύγουνε μὲ ἀσυνάρτητη σπουδή... Γιατὶ αὐτὸς πού νοιώθει, δημιουργεῖ φιλολογικὰ καὶ ὑποφέρει αὐτὰ τὰ ἄφατα πράγματα.., δὲν εἶναι, δὲν εἶναι ὁ ἴδιος θεός... δὲν εἶναι ἓνας καινούργιος θεὸς τοῦ σύμπαντος, ἀπὸ τότε πού σκότωσε τὸν ἄλλον;... Ποιὸς εἶναι;... ὁ Σταυρωμένος, ὁ πεθαμένος θεὸς ἢ ὁ ζωντανὸς θεός; Ὁ θεὸς τῆς νεότητάς του, ὁ Διόνυσος, ἢ μᾶλλον κι' οἱ δυὸ ταυτόχρονα, ὁ Σταυρωμένος Διόνυσος; Οἱ σκέψεις του μπερδεύονται ὀλοένα καὶ περισσότερο· ὅσο πιὸ πολὺ φῶς ὑπάρχει, τόσο πιὸ

ἀφρισμένο είναι τὸ κῦμα... αὐτό είναι ἀκόμα φῶς; Δέν είναι μουσική; Τὸ μικρὸ δωμάτιο τῆς Via Alberto, ἀρχίζει ν' ἀντηχεῖ, ὅλες οἱ σφαῖρες λάμπουνε καὶ δονοῦνται, οἱ οὐρανοὶ μεταμορφώνονται... Ὡ! Τὴ μουσική! Τὰ δάκρυα του κυλοῦνε θερμὰ καὶ πυρωμένα... Ὡ! τί θεία γλυκύτητα, τί σμαραγδένια εὐτυχία!... Καὶ τώρα... τί ἀπέραντη διαύγεια! Καὶ κάτω, στὸ δρόμο, ὅλοι τοῦ χαμογελοῦν... Νά πὺ σηκώνονται νὰ τὸν χαιρετήσουν! Νά, ὁ μικροπωλητῆς ψάχνει τὸ κοφίνι του γιὰ νὰ τοῦ βρεῖ τὰ καλύτερα μῆλα... Ὅλα ὑποκλίνονται καὶ λυγίζονται μπροστὰ σ' αὐτόν, τὸ φονηὰ τοῦ θεοῦ, ὅλα ἀγάλλονται, χαίρονται... Γιατί;... Ναι, τὸ ξαίρει καλὰ, ὁ Ἀντίχριστος ἔφθασε, νὰ γιὰτι οἱ ἄνθρωποι ψέλνουν «Ὡσαννά! Ὡσαννά!»... Ὅλα ἀντηχοῦν ἀπὸ εὐθυμία καὶ μουσική... Κι' ὕστερα ξαφνικὰ ὅλα βουβαίνονται... κάτι σωριάστηκε... εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἀλλοίμονο! πὺ ἔπεσε μπρὸς στὸ σπῖτι του... κάποιος τὸν ἀνασηκώνει... Τώρα νάτος πάλι στὸ δωμάτιό του... Κοιμήθηκε πολὺ; εἶναι τόσο σκοτεινά... Τὸ πιάνο εἶναι ὀδῶ μουσική! μουσική!... Κι' ὕστερα ξαφνικὰ ἄνθρωποι στὸ δωμάτιό του.... Μὴν εἶναι ὁ Ὁβερμπεκ;... Κι' ὅμως εἶναι στὴ Βασιλεία, κι' αὐτὸς εἶναι... πὺ λοιπόν;... δέν τὸ ξέρει πιά... Γιατί τὸν κυττάζει τόσο παράξενα, τόσο ἀνήσυχα; Ὑστερα ἓνα βαγόνι, ἓνα βαγόνι... Πῶς βροντοῦνε παράξενα οἱ γραμμές! Θάλεγε κανεῖς πῶς θέλουνε νὰ τραγουδήσουν... Ναι... τραγουδοῦνε τὸ τραγούδι του, τὸ **Τραγούδι τοῦ Γονδολιέρη** κι' αὐτὸς τὸ τραγουδάει μαζὺ τους... τὸ τραγουδάει ἀνάμεσα στ' ἀπέραντα σκοτάδια, Κι' ὕστερα πολὺν καιρὸ, ὅπως διόλου ἄλλοῦ, σ' ἓνα παντοτεινὰ σκοτεινὸ κι' ἀνήλιαστο πιά δωμάτιο. Τὸ φῶς ἔσβυσε πιά, μέσα κι' ἔξω. Κάπου ἀποκάτου του οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν ἀκόμα. Μιὰ γυναῖκα (μήπως ἡ ἀδελφή του; Μ' αὐτὴ βρίσκεται μακρυνά, πολὺ μακρυνά στὴ χώρα τῶν Λάμα;) τοῦ διαβάζει βιβλία... Βιβλία; Δέν ἔγραψε, κι' αὐτὸς, βιβλία; Κάποιος τοῦ ἀπαντᾷει τρυφερά. Δέν καταλαβαίνει ὅμως πιά ὅ,τι τοῦ λένε. Εἶναι ἀνεπανόρθωτα κουφὸς σὲ κάθε ἀνθρώπινο λόγο, ἐκεῖνος πὺ στὴν ψυχὴ του ξέσπασε παρόμοιος κυκλώνας. Ἐκεῖνος πὺ στὰ μάτια του ὁ δαίμονας κύτταξε τόσο βαθειά, εἶναι τυφλὸς γιὰ πάντα.

Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ ΤΗΣ ΛΕΥΤΕΡΙΑΣ

Μεγάλος εἶναι ἐκεῖνος πὺ δίνει μιὰ κατεύθυνση.

«Θὰ μὲ καταλάβουνε ὕστερα ἀπ' τὸν προσεχὴ εὐρωπαϊκὸ

πόλεμο.» Αὐτὴ ἡ προφητικὴ φράση βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ὄσα τελευταῖα ἔγραψε ὁ Νίτσε. Καὶ πραγματικά, μόνο μὲ τὴν κατάστασιν τῆς ἔντασιν, τῆς ἀβεβαιότητος καὶ τοῦ κινδύνου τοῦ κόσμου μας στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα, μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸ ἀληθινὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ μεγάλου προάγγελου, τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος ποὺ ἐκφράζουν: φαίνεται πὼς σ' αὐτὸν τὸν καταπληκτικὸ δημιουργό, τὸν εὐαίσθητον καὶ στὴν παραμικρότερη ἀτμοσφαιρικῆ ἀλλαγῆ, στὸ παραμικρότερο προαίσθημα τῆς καταιγίδας, ποὺ ἡ νευρικότητά του μεταμορφωνότανε σὲ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ μεγαλοφυΐα σὲ πυριφλεγῆ γράμματα, ξέσπασε βίαια ὅλη ἡ πίεσις τῆς ἠθικῆς βαρύτητος τῆς Εὐρώπης· καὶ ἔτσι βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ μεγαλοπρεπέστερη λαίλαπα τοῦ πνεύματος, ποὺ προηγείται ἀπ' τὴν τρομερώτερη λαίλαπα τῆς ἱστορίας. Τὸ διαπεραστικὸ βλέμμα τοῦ Νίτσε ἀντελήφθη τὸν ἐυχομὸ τῆς κρίσεως, τὴν ὥρα ποὺ οἱ ἄλλοι νανουρίζονταν μ' ἀνώφελα λόγια, καὶ ἔνοιωσε τὴν ἀφορμὴ τῆς: τὴν «ἀβάσταχτη ἐθνικιστικὴ φαγούρα τῶν καρδιῶν καὶ τὴ δηλητηρίασις τοῦ αἵματος, ποὺ τώρα στὴν Εὐρώπῃ κάνει τοὺς λαοὺς ν' ἀπομονώνονται μεταξύ τους, λὲς καὶ ἦσαν σὲ καραντίνα», τὸν «ἐθνικισμὸ τῶν κερασφόρων κτηνῶν», ποὺ δὲν ἔχουνε καμμίαν ἀνώτερη ἰδέα ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἐγωϊστικὴ σκέψιν ποὺ τὴν ἀντλοῦνε ἀπ' τὴν ἱστορίαν, τὴ στιγμὴ ποὺ ὅλες οἱ δυνάμεις ὠθοῦνε βίαια πιά σὲ μιὰ μελλοντικὴ καὶ ἀνώτερη ἔνωσις. Καὶ τὸ ἄγγελμα τῆς καταστροφῆς βγαίνει ὀργισμένον ἀπ' τὸ στόμα του, ὅταν βλέπει τὴν σπασμωδικὴν προσπάθειον γιὰ «τὴν διαίωσιν στὴν Εὐρώπῃ ἐνὸς στείρου πολιτικοῦ συστήματος», γιὰ τὴν ὑπεράσπισιν μιᾶς ἠθικῆς βασιζόμενης πάνω στὰ συμφέροντα καὶ στὴν κερδοσκοπία· «αὐτὴ ἡ παράλογη κατάστασις δὲ μπορεῖ νὰ διαρκέσει περισσότερο», γράφει μὲ πύρινα γράμματα πάνω στὰ τείχη τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, «ὁ πάγος ποὺ μᾶς βαστάει ἔγινε πολὺ λεπτός· αἰσθανόμεστε ὅλοι τὸ θερμὸ καὶ ἐπικίνδυνον φύσημα τοῦ νοτιά». Κανένας δὲν ἔνοιωσε τοὺς τριγμοὺς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ οἰκοδομήματος ὅπως ὁ Νίτσε· κανένας σὲ μιὰ ἐποχὴ αἰσιόδοξης αὐτοϊκανοποίησης δὲν κραύγασε στὴν Εὐρώπῃ, τόσο ἀπελπισμένα, καλώντας τὴν νὰ φύγει, νὰ φύγει τρέχοντας γιὰ τὴν τιμιότητα καὶ τὸ φῶς, νὰ καταφύγει σὲ μιὰν ἀνώτερη διανοητικὴ λευτεριά. Κανένας δὲν ἔνοιωσε τόσο ἔντονα πὼς μιὰ ἐποχὴ μόλις τέλειωσε καὶ πέθανε καὶ πὼς σ' αὐτὴν τὴ θανατερὴ κρίσις κάτι καινούργιον προπαρασκευάζονταν βίαια: τώρα μόλις τὸ γνωρίζουμε καὶ μεῖς μαζί του.

Τὴν κρίση αὐτὴ θανάσιμα τὴ στοχάστηκε «ἐκ τῶν προτέρων», ὅπως καὶ τὴν ἔζησε θανάσιμα «ἐκ τῶν προτέρων»: αὐτοῦ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ μεγαλεῖο καὶ ὁ ἠρωϊσμός του. Κι' ἡ φοβερὴ ἔνταση ποὺ βασάνιζε ἀπέραντα τὸ πνεῦμα του καὶ ποὺ τελικά, τὸν κατακομμάτιασε, ἦταν ἐκείνη ποὺ τὸν ἔνωσε σ' ἓνα ἀνώτερο στοιχεῖο: δὲν ἦταν παρὰ ὁ πυρετὸς τοῦ σύμπαντός μας, πρὶν ἀκόμα σπάσει τὸ ἀπόστημα. Πάντα πουλιὰ ποὺ προμηνούνε τις καταιγίδες, οἱ ἀγγελιοφόροι τοῦ πνεύματος, προηγοῦνται μὲ τὸ πέταγμά τους ἀπ' τις μεγάλες καταστροφές, κι' ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στὴ σκοτεινὴ δοξασία τοῦ λαοῦ, πὼς πρὶν ἀπ' τοὺς πολέμους καὶ τις κρίσεις τὸ οὐράνιο στερέωμα τὸ ἀυλακώνουν οἱ αἵματοπόρφυρες τροχιές τῶν κομητῶν. Ἔτσι κι' ὁ Νίτσε ἦταν ὁ φάρος ποὺ φώτισε ἀπ' τὰ οὐράνια ὕψη, σὰν τὴν ἀστραπὴ ποὺ προμηνάει τὴν καταιγίδα· ὁ Νίτσε ἦταν ὁ βουερός ἄνεμος ποὺ λυσομανάει ἀφηνιασμένα στὶς ψηλές βουνοκορφές, πρὶν ἀκόμα ἡ λαίλαπα κατεβεῖ στοὺς κάμπους· κανένας δὲν ἔνοιωσε ἀπὸ πρὶν μὲ τόσο μετεωρολογικὴ ἀκρίβεια ὅλες τις λεπτομέρειες, ὅπως καὶ τὴ βιαστικότητα τοῦ κατακλύσμου ποὺ θὰ ξεσποῦσε στὸν πολιτισμό μας. Αὐτὴ ὅμως εἶναι ἡ αἰώνια τραγωδία τοῦ πνεύματος: Ἡ σφαῖρα τοῦ τῆς ἀνώτερης διαύγειας καὶ θεώρησης δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν βαρὺ καὶ πνιχτικὸ ἀέρα τῆς ἐποχῆς του· καὶ τὸ παρὸν πάντα δὲν κατανοεῖ καὶ δὲ νοιώθει, κι' ὅταν ἀκόμα κάποιο σημεῖο μετεωρίζεται στὸν οὐρανὸ τοῦ πνεύματος κι' ὅταν ἀκόμα βουτίζουνε τὰ φτερὰ τῆς προφητείας. Ἀκόμα κι' ἡ φωτεινότερη μεγαλοφυΐα τοῦ αἰῶνα δὲν ἦταν ἀρκετὰ φαινή γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὴν καταλάβει ἡ ἐποχὴ τῆς: ὅπως ὁ Μαραθωνοδρόμος, ἀφοῦ πνευσπιώντας διάτρεξε τὴν ἀπόσταση ποὺ τὸν χωρίζε ἀπ' τὴν Ἀθήνα, δὲ μπόρεσε ν' ἀναγγεῖλει τὴν ἦτα τῶν Περσῶν παρὰ μονάχα μὲ μιὰν ὑπέρτατη ἐκστατικὴ κραυγὴ (κι' ὕστερα ἔπαθε θανατηφόρα αἱμορραγία), ἔτσι κι' ὁ Νίτσε προφήτεψε μονάχα τὴ φοβερὴ καταστροφὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ τὴν ἐμποδίσει. Ἐρριξε μονάχα στὴν ἐποχὴ του μιὰ τρομακτικὴ κι' ἀξέχαστη ἐκστατικὴ κραυγὴ: ὕστερα τὸ πνεῦμα θρυμματίστηκε μέσα του.

Ὁ Jacob Burckhardt, ὁ καλύτερός του ἀναγνώστης εἶναι κεῖνος ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη μου, καθώρισε καλύτερα τὴν ἀληθινὴ ὑπηρεσία ποὺ πρόσφερε ὁ Νίτσε καὶ ποὺ γιὰ αὐτὴν πρέπει νὰ τὸν εὐγνωμονοῦμε: τὰ βιβλία σου, ἔγραψε στὰ Νίτσε, «αὐξάνουν τὴν ἀνεξαρτησία στὸν κόσμον». Αὐτὸς ὁ κατατοπισμένος κι' εὐρύτατα μορφωμένος ἄνθρωπος εὐστοχα ἔγ-

ραψε: τὴν ἀνεξαρτησία στὸν κόσμον κι' ὄχι τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ κόσμου. Γιατὶ ἡ ἀνεξαρτησία μόνο στὸ ἄτομο ὑφίσταται, στὸν ἰδιώτη, κι' δὲ μεγαλώνει μαζὺ μὲ τὸν ἀριθμὸ: κι' ἀκόμα πὼς πολὺ δὲν αὐξάνει μὲ τὰ βιβλία καὶ τὴ μόρφωση: «Δὲν ὑπάρχει ἡρωϊκὴ ἐποχὴ, ὑπάρχουνε μόνο ἡρωϊκοὶ ἄνθρωποι». Πάντα τὸ ἄτομο εἶναι κεῖνο ποὺ φέρνει τὴν ἀνεξαρτησία στὸν κόσμον καὶ πάντοτε μοναδικὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μονάχα. Κάθε ἐλεύθερο πνεῦμα εἶναι κι' ἓνας Ἀλέξανδρος: κατακτάει ὀρηκτικὰ ὅλες τὶς χῶρες κι' ὅλα τὰ βασίλεια, δὲν ἔχει ὅμως κληρονόμους· πάντα ἡ ἀδέσποτη αὐτοκρατορία γίνεται ἡ λεία τῶν Διαδόχων καὶ τῶν θαυμαστῶν, τῶν ὑπομνηματιστῶν καὶ τῶν σχολιαστῶν, ποὺ εἶναι σκλαβωμένοι στὸ γράμμα· Νά γιατί ἡ μεγαλόπρεπη ἀνεξαρτησία τοῦ Νίτσε δὲ μᾶς χαρίζει μιὰ διδασκαλία (ὅπως νομίζουν οἱ παιδαγωγοί), ἀλλὰ μιὰ ἀτμόσφαιρα τὴν ἀπέραντα φωτεινὴ ἀτμόσφαιρα, τὴν πλημμυρισμένη ἀπὸ ὑπέριστα διαύγεια καὶ πάθος, ἀπὸ μιὰ δαιμονιακὴ φύση, τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ξεσπάει σὲ θύελλες καὶ καταστροφές. Ὅταν ἐρχόμαστε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ βιβλία του, νοιώθουμε τό ὄζον, τὸν πρωταρχικὸ ἀέρα, τὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε βαρύτητα, ἀπὸ κάθε νέφωση, ἀπὸ κάθε σκοτεινιά· στὸ ἡρωϊκὸ αὐτὸ τοπίο ἡ ματιά μας φτάνει ὡς τὰ τρισβάθια τοῦ οὐρανοῦ κι' ἀναπνέουμε ἓναν μοναδικό, διάφανο καὶ ζωογόνο ἀέρα, ἓναν ἀέρα γιὰ ρωμαλέες καρδιές καὶ λεύτερα πνεύματα. Πάντα ἡ λευτεριά εἶναι τὸ τελικὸ νόημα τοῦ Νίτσε,—τὸ νόημα τῆς ζωῆς του καὶ τῆς πτώσης του: Ὅπως ἡ φύση ἔχει ἀνάγκη ἀπ' τὶς καταιγίδες καὶ τοὺς κυκλῶνες γιὰ νὰ ξεσπάει ἡ περίσσια τῆς δύναμης σὲ μιὰ βίαιη ἐξέγερση κατὰ τῆς σταθερότητάς της, ὅμοια καὶ τὸ πνεῦμα ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο δαιμονιακό, ποὺ ἡ ἀνώτερή του δύναμη ὀρθώνεται ἀντιμέτωπη στὴν κοινότητα τῆς σκέψης καὶ στὴ μονοτονία τῆς ἠθικῆς. Ἔχει ἀνάγκη ἓνος ἀνθρώπου ποὺ καταστρέφει κι' αὐτοκαταστρέφεται· οἱ ἡρωϊκοὶ ὅμως αὐτοὶ ἐπαναστάτες δὲν εἶναι καθόλου λιγώτερο σμιλλευτὲς καὶ πλάστες τοῦ σύμπαντος ἀπ' τοὺς σιωπηλοὺς δημιουργούς. Ἄν αὐτοὶ δείχνουνε τὴν πληρότητα τῆς ζωῆς, οἱ ἄλλοι φανερώνουνε τὴν ἀσύλληπτη δύναμη τῆς θέλησής της· γιατί πάντα καὶ μοναδικὰ ἀπ' τὶς τραγικὲς φύσεις ἀποχτοῦμε συνείδηση τῆς βαθύτητας τοῦ αἰσθήματος καὶ μόνο χάρι στα ἀπροσμέτρητα πνεύματα ἢ ἀνθρωπότητα γνωρίζει τὸ ὑπέριστα μέτρο της.

ΤΕΛΟΣ